

*Dragan Tomaševski*¹

UDK 336.11

336.273.3

DUGA, NEIZVJESNA BUDUĆNOST **Nedovoljan rast kao cijena** **izolacije i zaostajanja**

Sažetak

Negativne demografske promjene – dramatično produljenje životne dobi, nizak natalitet i visoka zaduženost teško će opteretiti održivost javnih financija 14 istočnoeuropskih država koje trenutačno imaju najniže stope nataliteta u svijetu, budući da je malo vjerojatno da će se energičnije pozabaviti problemom sve većeg daljnjeg zaduživanja zbog izdataka za stare i nezaposlene osobe.

Hrvatska, ima još jedan dodatan problem: zahvaljujući svojoj izolaciji od svjetskih gospodarskih trendova u proteklih 15 godina – počevši od egzodusa proizvodnje sa zapada na istok zbog nižih plaća pa sve do tzv. »kolonijalizma suprotnog smjera« danas napadno hvaljenog u Aziji – ona je skoro izgubila svoju proizvodnu bazu, osnovni uvjet za prihvatljiv gospodarski rast.

Ključne riječi: održivost javnih financija, duljina životnog vijeka, nizak natalitet, visoke razine zaduženosti, uska proizvodna baza.

JEL klasifikacija: E24, E26

¹ Dragan Tomaševski, dipl. oec., poslovni savjetnik Educator savjetovanja i Tomaševski jtd, Zagreb.

Sadašnja struktura javnih financija u Hrvatskoj ubrzo će se pokazati neodrživom, a kao glavni proračunski teret (čitaj: problem) s vremenom će se nametnuti socijala - troškovi za radno neaktivni segment stanovništva, bez obzira na njegov profil i dob.

Kakva će, u svjetlu te spoznaje i u kontekstu najnovijih trendova na svjetskoj gospodarskoj sceni, biti dugoročna budućnost Hrvatske? Ne radi se samo o posljedicama kreditne krize, rasta cijena nafte ili sve većeg rasta cijena sirovina (posebno metalnih ruda), nego i sve veće uloge Kine i Indije u svjetskom gospodarstvu. Njihovi gospodarski uspjesi (rast Kine je u posljednjih 5 godina bio preko 10%, a Indije neznatno ispod 7%) ponovo su potvrdili da, bez obzira na svoju veličinu, **ni jedna zemlja ne može ostvariti značajniji gospodarski rast bez oslanjanja na vlastitu proizvodnju!**

Hrvatski rast BDP-a trenutno je oko 4%. Ali, kakav će taj rast biti dugoročno? Ne može nikako biti bitno veći od 4- 5% (što, na primjer, predviđaju *rejting* agencije na srednji rok) jer nedostaje osnovni element: proizvodna baza.

Ali ni ovako skroman rast sam po sebi ne bi bio glavni problem, kada ne bi postojao njegov »južnoslavenski domaći kontekst« kojeg, uz standardna negativna demografska kretanja, čine još i javna potrošnja i »zaduživanje bez granica«.

Nezadržive posljedice kineskih i indijskih gospodarskih uspjeha

»Želite li Vi zapravo reći da ste u stanju proizvoditi čelik za željezničke tračnice prema britanskim specifikacijama? Ako je tako, ja se obvezujem pojesti svaku funtu čelika koju budete uspjeli proizvesti«.

Ovako se britanski kolonijalni administrator Sir Frederick Upcott davne 1903. godine narugao Jamsetji Tati, ocu Ratana Tate, današnjeg vlasnika i glavnog direktora istoimenog gigantskog indijskog čeličnog koncerna.

Jamsetji Tata se naime britanskom kolonijalnom administratoru »usudio« predložiti da se čelik za tračnice za indijske željeznice ubuduće proizvodi u njegovoj tek sagrađenoj čeličani u Indiji, umjesto da se i dalje uvozi iz Britanije.

Stotinjak godina kasnije Ratan Tata (sin) kupio je Corus, nasljednika British Steela, a ove godine od Forda još i Jaguar i Land Rover, unatoč javnom podcjenjivanju i sumnjičenjima kako indijski koncern Tata uopće može biti »primjereni« vlasnik Jaguara i Land Rovera, dviju prestižnih engleskih automobilskih marki koje su se nekada smatrale nacionalnim ikonama. Tim više jer se Tata Motors, donedavno proizvođač samo jeftinih kamiona i autobusa, upustio u proizvodnju najjeftinijeg automobila na svijetu (Tata Nano) čija je cijena svega 2.500 \$, odnosno 100.000 Rs (rupija). Ratan Tata ne krije svoju ambiciju da Tata Nano odigra istu ulogu koju su prije njega imali Ford T, Volkswagen »Buba« ili Fiat 600 – motorizaciju širokih narodnih masa u Indiji koje su si do sada jedva mogle priuštiti motocikl. Ova epizoda i danas se često koristi u poslovnim krugovima u Engleskoj kao ilustracija najznačajnije posljedice globalizacije: takozvanog »kolonijalizma suprotnog smjera« (engl.: *reverse colonialism*).

Međutim, u slučaju Tate ipak su izostale službene reakcije kojih je, kada je Lachsmi Mittal preuzeo Arcelor, bilo mnogo: oglasile su se čak i vlade Francuske i Belgije koje u Arceloru imaju značajne udjele. Ali ni one nisu uspjele naći protuargument tvrdnji Lachsmi Mittala da »globalizacija nije i ne može biti jednosmjernan proces«, a niti ključ za uspješnu zaštitu svojih »nacionalno-strateških« interesa u industriji čelika.

Drugi, ali daleko ozbiljniji protagonist »kolonijalizma suprotnog smjera« je Kina. Njena državna poduzeća doduše ne kupuju prestižne, ali posrnule proizvođače automobila, već »punom parom« rade na izgradnji svojih, a kada kupuju strane kompanije, onda su to redovito proizvođači - posebno u Njemačkoj gdje su još uvijek koncentrirani oni iz grupe »teškog strojarstva«, poput Schiessa kojeg je SMTCL (Shenyang Machine Tool Group), srodna kineska kompanija, doslovce izvukla iz stečaja. Ova akvizicija obradovala je samo 500-tinjak preostalih zaposlenika Schiessa – svi se ostali pitaju za što Kina kani iskoristiti jednog od tri svjetska proizvođača postolja za gigantske parne turbine termocentrala i kućišta za gigantske brodske motore itd., posebno američki Westinghouse, jedinog preostalog konkurenta.

Analitičari na Zapadu još se više boje situacije koja će nastati kada Kinezi počnu obilaziti Srednji istok u potrazi za sve većim količinama sirove nafte za sve veći broj svojih vlasnika automobila koji stalno i nezadrživo raste, daleko brže od svih predviđanja.

Prema procjenama američke konzultantske kuće Global Insight, Kina će sljedeće godine (četiri ranije nego što su to analitičari predviđali!) vjerojatno preći SAD i postati najveći industrijski proizvođač na svijetu, mjereno po volumenu dodane vrijednosti u proizvodnji (engl.: *manufacturing value-added output*). Kina će prema tim procjenama ostvariti 17%, a SAD 16%. Prošle godine Kina je već prestigla Njemačku, do tada ujedno i najvećeg svjetskog izvoznika. Iako se sve to događa u vrijeme kada kineska industrija tek prelazi iz niskotehnoloških u visokotehnološke proizvodnje, već se osjeća pritisak njenih potreba na području sirovina čije cijene sve više rastu, a posebno pojedinih metala.

Tako je u lipnju svijet zabrinula vijest o pristanku kineskih proizvođača čelika na rekordno povišenje željezne rude koju kupuju od Rio Tinta (anglo-australska kompanija, glavni svjetski dobavljač željezne rude) od čak 96,5%. Ovakvo povećanje za bilo koju rasutu burzovnu robu (engl.: *commodity*) povijest do sada još nije zabilježila! Svi proizvođači čelika sada se pitaju hoće li se uskoro isto ponoviti i s aluminijem, bakrom i olovom? Prema podacima Lehman Brothersa, samo »zahvaljujući« Kini, između 2003. i 2007. godine potražnja za olovom porasla je skoro 100%, za aluminijem 72% i za bakrom 62%. Rast cijena sirovina zato će skoro sigurno u skoroj budućnosti »pojести« profite mnogih kompanija u industrijskim državama Zapada, prisiljavajući ih da povišenje cijena sirovina prebacuju na kupce povećanjem cijena finalnih proizvoda. Prvi takav slučaj bio je Deere – najveći proizvođač poljoprivredne mehanizacije u svijetu koji je zbog rasta cijena hrane i golemog porasta potražnje za kombajnima u posljednje dvije godine imao najveći porast proizvodnje i prodaje u svojoj povijesti. Međutim, rast cijena čelika i ostalih repromaterijala potpuno mu je »pojeo« porast profita. Nakon pada profita od 28%, na povišenje cijena nekih tipova svojih automobila (prvi put nakon 16 godina!) odlučila se, za sada samo još na domaćem tržištu, čak i Toyota. Veliki porast cijena čelika i ostalih repromaterijala nije čak ni toj vrhunskoj kompaniji ostavio nikakav izbor.

Izolacije i zaostajanje kao uzrok niskog rasta

Opisani procesi kontrakolonizacija nisu i neće zahvatiti Hrvatsku budući da ona još nije članica EU-a i, što je mnogo važnije, nije uključena u proces globalizacije.

Koliko će se rast cijena čelika i drugih metala odraziti na njeno gospodarstvo također ne treba izazivati zabrinutost - osim u brodogradnji, to jest u onom što će od nje nakon restrukturiranja i prenamjena uspjeti opstati (treba se nadati da su financijaši u brodogradilištima naučili tehnike *hedginga*). Ostatak metaloprerađivačke industrije sveden je na gospodarski zanemariv nivo. Tako »troškovna inflacija« (engl.: *cost push*) iz sfere proizvodnje neće imati velike efekte – glavni udari dolazit će i dalje iz sfera energetike i prehrane. Što se tiče energetike, stručnjaci Svjetske banke nedavno su kritizirali Vladin model subvencioniranja cijena struje. Smisao njihovih kritika bio je u tome da se ublažavanje cjenovnog udara na standard najugroženijih postiže jačanjem sustava socijalne skrbi, a ne subvencioniranjem cijena struje.

Ovaj potez Vlade ukazuje da se cijena energenata u Hrvatskoj i dalje smatra socijalnom kategorijom pa se kao glavni problem opet nameću tradicionalni, duboko ukorijenjeni »kolektivni stavovi« koji uzrokuju pogrešan pristup rješavanju socijalnih problema koji u Hrvatskoj još uopće nisu definirani – ne postoji, na primjer, pouzdana lista socijalno ugroženih osoba.

Međutim, kao glavna odrednica duge i neizvjesne gospodarske budućnost Hrvatske sve više se pokazuje cijena njene izolacije koja je rezultirala značajnim gospodarskim zaostajanjem. Visoka cijena tog zaostajanja predstavlja međutim temu koja je sve do danas ostala »interno« neobrađena, iako joj je u inozemnim poslovnim časopisima posvećeno niz radova².

Tijekom proteklih petnaestak godina povremeno su se mogla i čuti i naći zapažanja poput: »Hrvati uopće ne primjećuju da su u svojevrsnoj dobrovoljnoj izolaciji, niti ih ta izolacija zabrinjava«. Značajniji pomak došao je tek nakon izbora iz 2000. godine: »Izolacija je svakako bila jedan od razloga zašto je toliko mnogo Hrvata glasovalo protiv Tuđmanove ostavštine. Ali postoji granica koju većina Hrvata oklijeva prijeći da bi dobili dobre ocjene od EU-a³«.

Kako je poznato, Hrvatska je tek 2004. godine dosegla GDP iz 1990. (podatak Gorana Družića). Kada i kako će sustići svoje istočnoeuropske susjede i Centralnu Europu pitanje je na koje tek treba odgovoriti.

² »Out of the cold? Croatia after Tuđman«, Business Central Europe, veljača 2000; »The price of exile – Why Croatia is on the slide«, Business Central Europe, rujan 1999.

³ »New start?«, The Economist, 12. veljača 2000.

Unutar EU-a često se ističe podatak da je Hrvatska još te 2004. godine imala BDP po stanovniku od 7.700 \$, dvostruko više nego Bugarska ili Rumunjska, dok je danas u odnosu na prosjek BDP-a zemalja članica EU-a s njima na otprilike istoj razini.

Ali kakvi će ti odnosi biti u trenutku ulaska Hrvatske u EU? Praksa ukazuje da upravo neposredno po ulasku u EU, u svakoj novoučlanjenoj državi dolazi, zbog neposrednog sistemskog »udara« i »navale« konkurencije iz cijele EU, do pada gospodarske aktivnosti prije nego što se počnu pokazivati koristi.

Prodaje banaka, Plive, T-HT-a, željezara u Sisku i Splitu, vjerojatne prodaje barem nekih od državnih brodogradilišta te sada još (vjerojatno) i INE, prije upućuju na zaključak da su u Hrvatskoj još uvijek u tijeku procesi analogni onima iz one prve kolonizacije, a ne današnje druge, suprotnog smjera. Pored toga, njena ekonomska beznačajnost (jedva pola promila svjetskog BDP-a) čini ju osjetljivom na svako preuzimanje nekog od njenih preostalih velikih industrijskih poduzeća, prozvanih »socijalističkim mastodontima« zbog mogućnosti da isplata kod kupovine vlasničkog udjela bitno poremeti stabilnost kune. Zabrinutost nekih analitičara svojevremeno je izazvala već najavljena isplata dividende od 1,23 milijarde kuna (T-HT – u).

Međutim, ova je izolacija Hrvatsku »sačuvala« i od svih ostalih procesa koji su početkom ovog tisućljeća počeli radikalno mijenjati strukturu svjetskog gospodarstva, pa i onih koji s zahvatili ostalu istočnu Europu, a čija je najuočljivija posljedica bila seoba proizvodnje sa Zapada na Istok. Nezadovoljstvo mnogih Europljana širenjem Unije u smjeru istoka uzrokovano je upravo njihovim uvjerenjem da se to proširenje pokazalo kao sinonim za izvoz njihovih radnih mjesta u nove članice s mnogo jeftinijom radnom snagom: to je posljedica globalizacije s kojom nisu računali.

Jedan od najpoznatijih primjera je Nokijin »transfer« proizvodnje mobitela iz njemačkog Bochuma u rumunjski Cluj koji je izazvao proteste čak i njemačke vlade jer je Njemačka samo tim jednim »transferom« izgubila više od 2000 radnih mjesta. Njemačka vlada odmah je zatražila garancije od Europske komisije da fondovi EU-a neće biti korišteni za subvencioniranje novog Nokijinog pogona u Cluju jer »ne žele subvencionirati egzodus domaćih radnih mjesta«.

Postoje stotine analognih, ali skoro nepoznatih slučajeva koji su također izazvali bure nezadovoljstva, ali samo u lokalnim sredinama, poput zatvaranja Samsonitove tvornice u Samorinu u Slovačkoj gdje je Samsonite 1997. godine preselio svoju proizvodnju iz Turnhouta u Belgiji (i to nakon 30 godina!). Oko 400 zaposlenika u Turnhoutu dobilo je otkaz, a Samsonite je jednostavno zaposlio novih 350 radnika u Samorinu.

No Samsonite je u Samorinu ostao mnogo kraće nego u Belgiji: 2006. godine ponovo je preselio proizvodnju, ovog puta u Kinu. Poput kolega u Belgiji devet godina ranije, svih je 350 radnika u Samorinu, naravno, dobilo otkaz.

U Hrvatskoj nije zabilježen ni jedan jedini sličan primjer, a sada je očito već prekasno očekivati da će se *greenfield* direktne investicije više ikada pojaviti. Ne treba žaliti za montažnim halama za sklapanje automobila koje su mahom podignute u Slovačkoj, ali bi trebalo zabrinjavati da nije bilo nikakvih »dolazaka« poput Samsonitea u Samorin (ako se ne računa jedan mali, u javnosti jedva primijećen pogon Bennetona za bojenje tkanina u Osijeku). Tako su u proteklih petnaestak godina »socijalistički mastodonti«, prepušteni sami sebi, jednostavno »kolektivno odumrli« jer sa strojevima i tehnologijom čija prosječna starost oscilira između 20 i 40 godina nisu imali nikakve šanse opstati na domaćem, a još manje na stranim tržištima.

Ali zajedno sa »socijalističkim mastodontima« nije odumrlo i fizičko radništvo (čitaj: niskokvalificirani, demotivirani i slabo plaćeni radnici) koji i dandanas rade nisko plaćene poslove s velikim utrškom manualnog rada i energije, ali malim dodatkom novostvorene vrijednosti. Ono broji najviše kandidata za tzv. »socijalno zbrinjavanje« ljudi »previše starih za novi posao, a premladih za mirovinu«.

Međutim, upravo primjer dolaska Samsonitove tvornice u Samorin i odlaska u Kinu nakon 9 godina upozorava da je Hrvatska, ovog puta kao samostalna nacionalna država, opet ostala van svjetskih globalnih gospodarskih tokova. Svojevrсна izolacija cijelog geografskog područja jugoistočne Evrope – bez obzira na države koje na tom području nisu uspjele opstati (prema anglo-saksonskoj definiciji Balkan nije stanje duha nego područje »vječitih« nacionalnih sukoba i propalih država) – počela je još davno, činjenicom da do njega nikada nisu doprle ni protestantska reformacija (što je ostavilo neizbrisiv trag u dominantnim vrijednostima i orijentacijama), a niti

industrijska revolucija (zbog čega je »deindustrijalizacija« prošla tako glatko).

Do jugoistočne Europe ni dandanas ne dopire »jednosmjerna ulica« - kolokvijalni naziv za kapital, znanje i zakonsku regulativu koji iz SAD »struje« u Europu već skoro 200 godina, sve od kako je 1812. godine u državi New York prvi puta u povijesti donesen zakon o ograničenoj odgovornosti koji je pokrenuo zamah dioničarskog kapitala (*equity finance*) na kojem je izrastao današnji moderni industrijski kapitalizam.

Zakonima ekonomskih sila jednostavno se nemoguće oduprijeti. Zato će se posljedice činjenica da SAD još uvijek imaju BDP veći od zbroja BDP-a Japana, Njemačke, Kine i Ujedinjenog Kraljevstva (i koji je, *nota bene*, više od 10 puta veći od ruskog), kao i toga da im je vojni budžet skoro dvostruko veći od zbira vojnih budžeta svih ostalih zemalja na ovoj planeti, dobro osjećati barem još ovo stoljeće⁴.

Po tvrdnjama nekih analitičara, jedna od posljedica udaljenosti od završetka te »jednosmjerne ulice« (koji nije fiksno određen, ali se smatra da završava negdje u srednjoj Evropi) je i ta da se u jugoistočnoj Evropi još i danas ne razumije logika organizacije i funkcioniranja korporacije u formi javnog dioničarskog društva – kamena temeljca današnjeg kapitalizma - jer se nije shvatila logika dioničarstva i dioničarskog kapitala. To objašnjava zašto su javna dionička društva u Hrvatskoj donedavno morala »prisilno« izlaziti na burzu i imati burzovne kotacije⁵.

Argumente tim tvrdnjama obilato pruža i hrvatski Zakon o trgovačkim društvima čiji »konceptualni okvir« (engl. *conceptual framework*) izaziva brojne nedoumice i dandanas.

Polazište je »nesretna« i za mnoge kontraintuitivna podjela na »društva kapitala« i »društva osoba« (kao da ovi potonji u trgovačka društva unose svoja tijela ili duše, a ne kapital, jednako kao i u društva kapitala). U državama industrijskih demokracija Zapada osnovna je podjela na javna i privatna trgovačka društva (javna su naravno

4 Tipičan primjer predstavlja novi prijedlog nacрта zakona njemačke vlade za zaštitu strateških njemačkih industrija od neželjenih stranih akvizicija. Taj se zakon bazira na sličnom zakonu koji u SAD-u ima *Committee on Foreign Investments in the US*, a njemačkoj vladi omogućit će da poništi svaku ne-europsku (engl.: *non-EU*) akviziciju koja prijede više od 25% bilo koje njemačke kompanije. Slične zakone već imaju Engleska i Francuska. Opširnije o toj temi vidi: Dragan Tomaševski: »Američki regulatorni imperijalizam«, RRiF br. 5/2005

5 O tipičnim reakcijama na ovu prisilu vidi: Suzana Varošanač: »Kamensko i DI Papuk moraju na burzu«; nadnaslov »JDD kotacija«, podnaslov »U Kamenskom se tome protive zbog teške ekonomske situacije«; *Poslovni dnevnik* 24.03.2005.

ona s kotacijom na burzi). Dalje, formalno postoji »javno trgovačko društvo« koje je po svojoj pravnoj strukturi zapravo ortaštvo (engl. *partnership*) uz javno dioničko društvo (engl: *public company*).

Onim čije se funkcioniranje ne razumije naravno nije lako upravljati, kako ukazuju analogne nedoumice oko alternative između monističkog i dualističkog upravljanja trgovačkim društvima u Hrvatskoj i, analogno, izbor između monističkog, odnosno dualističkog ustroja, odnosno sustava. Ideja je doduše dobra: kod monističkog ustroja uloge nadzornog odbora i uprave i hrvatsko zakonodavstvo spaja u upravnom odboru koji vodi društvo i nadzire njegovo poslovanje.

Ali da i tu postoji ozbiljan problem daje naslutiti već i sam prijevod ovih pojmova s engleskog jezika u kojem nitko ne koristi izraz »monistički« nego »unitarni«. Konkretno, koristi se riječ »unitarni odbor« (engl. *unitary board*; najčešće uz dodatak *of directors*). Prijevod u duhu jezika bio bi »unitarni odbor direktora«, a ne »monistički upravni odbor«. »Unitarni« naravno nije isto što i monistički. U pitanju, dakle, nije samo prijevod, odnosno samo značenje riječi, već nerazumijevanje *funkcije* »unitarnog« odbora u velikoj korporaciji s kotacijom na burzi i posebne uloge neizvršnih direktora kao njegovih članova: on objedinjuje funkcije nadzora i upravljanja. Upravo se zbog tog objedinjavanja dviju različitih funkcija koristi izraz »unitarni«, a ne »monistički«.

U takvim uvjetima, dijeliti certifikate članovima nadzornih odbora (od kojih većina ne bi znala odgovoriti na pitanje koji je prvi i osnovni zadatak NO-a) je isto kao i dijeliti certifikate za »dobar dizajn«⁶.

Ishodište svih tih nedoumica i nesporazuma u okviru ispravnog razumijevanja pojmova vjerojatno treba tražiti u službenom, ali ipak »nezgodnom« terminu »funkcionirajuća tržišna ekonomija« (*functioning market economy*) koji, na primjer, koristi čak i Komisija EU-a u svojim godišnjim izvješćima o napretku – uključivo, naravno, i onima posvećenim Hrvatskoj⁷. Termin je »nezgodan« već i zbog toga jer automatski nameće pitanje postoje li osim »funkcionirajućih« tržišnih ekonomija i »nefunkcionirajuće« i, naravno, koje su to države koje imaju takve ekonomije. »Nezgodno« je i to da autori tog termina na neki način indirektno potvrđuju tvrdnju Hernanda

6 Opširnije o toj temi vidi: Dragan Tomaševski: »Upravni protiv nadzornih odbora«, RRiF br. 11/2007

7 Commission Staff Working Document: »Croatia 2007 Progress Report«; poglavlje 3.1. »The existence of a functioning market economy«. Iz teksta je vidljivo da se radi o krajnje kompromisnom terminu iskovanom samo za »interpretaciju« gospodarskih kretanja u istočnoj i jugoistočnoj Evropi u prvim godinama nakon pada Berlinskog zida i nestanka socijalizma.

de Sota (glavnog ekonomskog savjetnika bivšeg predsjednika Billa Clintona) iz ranih 80-ih da jedva 30 zemalja u svijetu ima tržišnu ekonomiju (to su uglavnom zemlje OECD-a), a da sve ostale imaju tek nekakve »hibride«.

Hernando de Soto (danas direktor Instituta za demokraciju u Washingtonu) u međuvremenu je otišao još dalje, ovog puta analizom u kojoj je pokušao odgovoriti na pitanje zašto kapitalizam uspijeva samo na Zapadu i nigdje drugdje⁸.

Isto mišljenje izrazio je Josef Stiglitz, i to još s pozicije tadašnjeg direktora Svjetske banke, poznatom tvrdnjom da se u istočnoj Evropi izgrađuje *asset stripping*, a ne produktivni kapitalizam.

Pitanje jesu li su se barem neki od »socijalističkih mastodonata« ipak mogli održati kroz direktna strana ulaganja i restrukturiranje da je Hrvatska ušla u EU zajedno sa Slovenijom i da su se pojavili pravi ulagači, a ne spekulanti tako je ostalo bez odgovora. Ovako, očito je da se gospodarska inercija bivše SFRJ »istopila« u prazno - stečajevi proizvodnih poduzeća ili njihova preuzimanja iz inozemstva sada, nakon 15 godina, samo konstantno generiraju nove tisuće nezaposlenih i bitno doprinose opisanim negativnim demografskim kretanjima. Trenutačno se govori o 2000 novih otkaza u Plivi (nakon 300 iz njenog instituta); ako MOL preuzme INU otkaza će sasvim sigurno biti i u INI. Tu je i kontinuitet otpuštanja u T-HT-u (svake godine oko 300 radnika). »Jednokratne« otkaze poput onih 200-tinjak radnika u Elkomu u Zlatar Bistrici da ni ne spominjemo! Prevelik broj zaposlenih ima i Podravka, a organizacije poput HTV-a, HGK-a, Zagrebačkog holdinga ili MVP-a koje su zbog golemog broja zaposlenih (mahom preko privatnih veza i poznanstava) zaradile kolokvijalni nadimak »mrjestilišta«, ali koje su do sada ostale pošteđene svih »drastičnih rezova«, ne treba ni spominjati.

Da bi se stekao uvid u dugoročnu perspektivu preostalih proizvođača u Hrvatskoj dovoljno je uspoređivati njihove godišnje ili polugodišnje dobiti (na primjer Podravke, Končara, Ingre, Kraša itd.) s dobiti Auto Hrvatske ostvarene prodajom auto dijelova.

Dodatnu dimenziju dala bi i usporedba njihove dobiti s dobitima banaka koje fenomenalno dobro posluju u državi čije se gospodarstvo raspada i nazaduje. O tome bi mnogo rekla komparativna tabela 10

8 Robert J.Samuelson:» The Spirit of Capitalism«; Review Essay, Foreign Affairs, siječanj/veljača 2001.

dobiti 10 najvećih banaka koja bi njihove dobiti usporedila s dobiti 10 najvećih trgovačkih društava.

Pitanje aktivnosti banaka, naravno, u Hrvatskoj predstavlja i dalje velik problem sam za sebe: suma bankovnih kredita odobrenih građanstvu već godinama prelazi onu odobrenih trgovačkim društvima, dok je druga temeljna aktivnost banaka i dalje trgovanje državnim papirima (trezorskim zapisima i obveznicama). Tržišna kapitalizacija svih obveznica (i korporativnih i državnih) već godinama oscilira oko 40 milijardi kuna, što je otprilike ravno sumi kredita odobrenih građanstvu za kupovinu stanova.

»Što ćemo kada sve prodamo«?

Prema poznatoj studiji S&P-a (Standards & Poor's) »Sovereign ratings under threat« (u slobodnom prijevodu »Državni *rejtinzi* pod opasnošću«) iz travnja 2004. godine, kreditni *rejtinzi* većine bogatih industrijskih država u bliskoj će budućnosti biti izloženi značajnim pritiscima zbog nužnosti daljnjeg zaduživanja za troškove vezane uz starosnu dob (engl.: *age related expenditure*), ukoliko ne poduzmu radikalne mjere da se njihove buduće obveze u tom kontekstu bitno smanje. Prosjek dug/BDP kod 25 država OECD-a tako bi, po toj studiji, lako mogao narasti tri puta: s predviđenih 47% u 2010. godini na 139% u 2050. Sve te zemlje za sada imaju investicijski *rejting*, ali će najvjerojatnije biti izložene velikom riziku »degradiranja« u neki od spekulativnih (*junk*) *rejtiniga*⁹.

To će značiti posebnu prijetnju za zemlje poput Japana, Njemačke, Poljske i Češke jer su sve te zemlje opterećene s jednim ili više od sljedećih faktora: **dramatično produljenje životne dobi, niska stopa nataliteta i već postojeći visoki nivoi zaduženosti.**

Analitičari Standard & Poor'sa naravno ne žele gubiti vrijeme na detaljno analiziranje situacije u jugoistočnoj i istočnoj Evropi, iako je 14 prvih država u svijetu s najsporijim rastom svojih populacija

⁹ Oznake kreditnog *rejtiniga* kod Moody's i Standard & Poor's su vrlo slični, ali nisu identični. Kod Moody's u skupini investicijskog *rejtiniga* oznaka Aaa znači najviši *rejting* s minimalnim kreditnim rizikom. Aa1, Aa2 i Aa3 označuju visoki *rejting*. A1, A2 i A3 označuju srednje visoki *rejting*, a Baa1, Baa2 i Baa3 označuju osrednji *rejting*. U skupini spekulativnog *rejtiniga* kod Moody's Ba1, Ba2 i Ba3 označuju prisustvo spekulativnih elemenata. B1, B2 i B3 (u toj je skupini Agrokor) označuje »subjekt visokog kreditnog rizika«. Caa1, Caa2 i Caa3 (skupina u koju je 13. kolovoza 2008. svrstan čak i General Motors) označuje obveznice lošeg kredibiliteta (engl.: *poor standing*). Standard & Poor's umjesto Baa i Ba koristi oznake BBB, odnosno BB kojima, umjesto brojki kao kod Moody's, dodaje plus, ostavlja ih bez predznaka ili im dodjeljuje minus. Naravno, čitatelj se može lako detaljnije sam informirati posjetom njihovim web stranicama (rubrika *rating definitions*).

koncentrirano upravo u toj regiji jer je, osim Rusije i Poljske, njihova gospodarska uloga u svjetskim relacijama beznačajna. Predviđa se da će Rusija do 2025. godine izgubiti čak 15 milijuna stanovnika – više nego 10% od današnjih 143. Bugarska, što zbog velike ekonomske emigracije što zbog malog nataliteta, danas »već« ima trećinu manje stanovnika nego u posljednjim godinama socijalizma.

Kako je svojevremeno javno primijetio Hans Flickenschild, jedan od šefova misije MMF-a, »zaduživanje Hrvatske počelo je neposredno nakon što je postala samostalna država«. Javni dug je od 30% BDP-a u 1995. godini narastao na 55% u 2003., a vanjski dug od 41% u 1997. godini na više od 85% u 2007¹⁰.

Javna potrošnja (sada oko 50% BDP-a) doduše muči i mnoge razvijene zemlje Zapada, ali to nije velika utjeha jer Hrvatska, poput većine ostalih država istočne Europe, već sada ima *rejting* BBB/stable (po S & P) odnosno Baa3 (po Moody's), što je tek jedna, i to posljednja »rečka« iznad spekulativnog odnosno *junk rejtinga*.

Bilanca je tekućih plaćanja u ovoj godini upravo dosegla 10% BDP-a. To je još jedan podatak koji potvrđuje ovaj »silazni« trend u dugu i neizvjesnu budućnost i više nego siguran »skori« angažman MMF-a.

Demografske promjene u istočnoj Europi pa tako i u Hrvatskoj imaju iste osnovne karakteristike kao i u zemljama OECD-a: sve duži životni vijek stanovništva uz sve manji natalitet, što uzrokuje sve nepovoljniji odnos između broja umirovljenika i radno aktivnog stanovništva. Treba, znači, očekivati ne samo sve veći »pritisak« na mirovinske fondove nego i sve veće državne izdatke za stalno rastući broj starih osoba, što znači daljnja zaduživanja.

Ali, u Hrvatskoj postoji još jedan demografski faktor koji dodatno potencira nedostatak proizvodne baze izgubljene kroz »deindustrijalizaciju«, što odnos dug/javna potrošnja u njenom slučaju čini kudikamo problematičnijim nego u zemljama OECD-a.

Ne radi se samo o visokoj stopi registrirane nezaposlenosti (oko 250.000 ljudi, odnosno 12%) gdje, kako se neumorno upozorava

10 Prema podacima navedenim u publikaciji »Pocket World in Figures« londonskog *The Economist* za 2008. godinu, hrvatski vanjski dug iznosi 30,2 mlrd. dolara što ju između 50 zemalja po njegovoj nominalnoj veličini (*highest foreign debt*) svrstava na 29 mjesto. Na istom je mjestu i po vanjskom dugu kao postotku izvoza roba i usluga (*highest foreign debt as % of exports of goods and services*) - 159%, time da to mjesto u grupi od 38 najzaduženijih zemalja dijeli s Indonezijom. Po vanjskom dugu kao najvećem teretu, odnosno vanjskom dugu kao postotku BDP-a (*highest foreign debt burden – foreign debt as % of GDP*) - 89% - na 15. je mjestu, između 43 zemalja. Po postotku izvoza roba i usluga koji odlazi na servisiranje duga (*highest debt service ratio*) - 24%, između 44 zemlje, na 13. je mjestu.

u godišnjim Izvješćima o napretku Europske komisije, »mlada populacija« (*young population*) čini oko 30%. Prema medijskim podacima, u dobnoj skupini od 15. do 24. godine zaposleno je samo 28,4% muškaraca i 21,2% žena. Hrvatska, dakle, uz veliku nezaposlenost ima i vrlo nisku stopu zaposlenosti aktivnog stanovništva – svega 56%. To znači da je od 100 osoba u radnoj dobi (od 18 do 65 godina) zaposleno jedva nešto više od polovice! Počinje se pojavljivati i prva generacija ljudi starija od 30 godina bez dana radnog staža koja se regrutira mahom od đaka koji nakon završene osnovne škole čekaju punoljetnost da bi se prijavili na burzu i potražili bilo kakav posao.

Velik broj visokih škola i veleučilišta nisu od velike pomoći jer »proizvede« kadrove koji se ne mogu nositi s izazovima današnjice, a kamoli sutrašnjice, dok sveučilišta, opet kao i u ostalim zemljama istočne Europe, uživaju reputaciju osrednjosti i zastarjelih obrazovnih programa.

Zanimanje za proizvodna i ostala »konkretna« zanimanja konstantno opada. Konkretno, ugostiteljsko-turističke škole »muku muče« s upisom učenika za koje uopće nema bodovnog praga. Zato se kuhari, konobari (posebno oni koji govore više jezika) jednostavno moraju »uvoziti«, što se naravno itekako odražava na turizam kao »perspektivnu« gospodarsku granu. Ali »vječito perspektivni, ali nikada profitabilni« turizam koji do sada kao ulagača nije uspio privući ni jednu jedinu u hotelijerstvu poznatu tvrtku i koji još nije dosegao predratni nivo, a plaće u turizmu hrvatski prosjek oscilira na oko 18% BDP-a. S daljnjim »gašenjem« proizvodnih poduzeća i reduciranjem opsega rada brodogradilišta (u svima su u tijeku diskusije o zatvaranju barem jednog od sada postojećih navoza) njegova će relativna gospodarska važnost očito bitno porasti, tim više jer Hrvatska svoje gospodarske aktivnosti više ne može birati i jednostavno mora pokušavati razvijati ono što joj je preostalo.

Standard & Poor's u svojim analizama kao jedan od nedostataka hrvatskog gospodarstva navodi »relativno usku izvoznu bazu u kojoj dominiraju poslovi niske dodane vrijednosti i značajnu ovisnost o performansama turizma«¹¹. Turizam međutim ne muči samo nestašica kadrova. Ozbiljan problem je i to da se barem 30% svih dobara koje konzumiraju turisti (hrane i ostalog) uvozi. 90% opreme i namještaja za hotele i restorane je također iz uvoza. Oba postotka

11 Standard & Poor's: »Sovereign Ratings in Europe; Croatia (Republic of)«, lipanj 2007

su pretpostavke jer Hrvatska nema *input-output* matricu nacionalne ekonomije - nema domaćih stručnjaka koji bi ju znali izraditi. Neto devizni efekt turizma (navodno 7.3 milijarde eura ove godine) dakle treba umanjiti za sav uvoz koji se kroz njega konzumira, pa bi tako i dohodak ostvaren turizmom (o kojem stalno govori ministar Bajš) vjerojatno izgledao nešto drugačije.

Analogni su problemi i u tekstilnoj i obućarskoj proizvodnji, zbog tradicionalno malih plaća. Za brodogradnju (postoje samo dvije srednje strukovne škole – u Puli i Trogiru, obje ne mogu privući dovoljan broj interesenata, iako obje nemaju bodovni prag) nema interesa, ne samo zbog niskih plaća nego i zbog perspektive brodogradnje. Itd...itd...itd...

Loša koordinacija obrazovne politike s potrebama tržišta rada tako je dovela do toga da se i u Hrvatskoj (opet isto kao i u ostalim zemljama istočne Europe) počinje sve više nametati potreba uvoza (i) srednje obrazovanih radnika.

Imajući u vidu izneseno, nameće se zaključak da je Hrvatska već dobrano odmakla na svom putu u dugu i neizvjesnu budućnost iako joj *hard landing* tek predstoji¹². Poznato medijsko pitanje »što ćemo kada sve prodamo« (budući da nam kapital i vlasništvo dolaze sa zapada, a radnu snagu morat ćemo uvoziti s istoka) zato bi ubuduće trebalo postavljati uz dodatak »a više se nećemo moći zaduživati jer nećemo imati na temelju čega«. Očito je da će i ona jednom ipak morati poduzeti reformu javnih financija - nakon što i njen dug uvelike prijeđe 100% BDP-a, a *rejting* joj bude snižen od sadašnjeg investicijskog na špekulativni.

Analogno kao i fizičke osobe, države se zadužuju kada se u njima ne radi i/ili se ne privređuje dovoljno. A bitna odrednica te budućnosti za Hrvatsku će biti upravo nemogućnost daljnjeg zaduživanja, što znači da će se u ne tako dalekoj budućnosti moći živjeti samo od rada i ubranih poreza koji će naravno biti drastično manji. Izdavanje obveznica potpuno će »presahnuti« jer za njih više neće biti interesenata, a vjerojatno će to spriječiti i buduća zakonska regulativa. Mnogi financijski analitičari već se danas počinju pitati (za sada doduše samo privatno) hoće li i u Hrvatskoj doći do »bumeranga obveznica« (situacija u kojoj ne uspijeva pokušana emisija novih,

¹² Moody's reports: »Emerging European sovereign ratings could become vulnerable to a hard landing«, London, 29. svibanj 2008.

a stare dolaze na naplatu). Kako će svoje obveznice (izdane da bi se financirale izgradnje prestižnih stadiona, športskih dvorana ili olimpijskih bazena), na primjer, otplatiti Rijeka i Split kada njihova brodogradilišta značajno smanje opseg svojih aktivnosti ili odu u stečaj, što će se itekako odraziti i na njihove dobavljače i kooperante? U takvim uvjetima neće moći računati na isti volumen poreza i doprinosa, što će se opet odraziti na njihove proračunske prihode. Vidljivo je da bi bilo mnogo bolje da je novac prikupljen izdavanjem tih obveznica bio utrošen na pomoć u restrukturiranju brodogradilišta, alternativne programe zapošljavanje ili socijalno zbrinjavanje radnika koji će biti otpušteni u predstojećim stečajevima.

U okviru domaće prakse koja se kolokvijalno naziva »zaduživanje bez granica«, jedinice lokalne samouprave, kako bi izbjegle ograničenja koje im je postavilo Ministarstvo financija vezano za vlastito zaduživanje, osnivaju »poduzeća« s kapitalom od 10-12 tisuća kuna koja onda dižu kredite u iznosima od stotina milijuna kuna. Jamstva za te kredite daju im općine ili gradovi. Nitko nema evidenciju ni visine tako nastalih dugova, a niti uvid o kakvim se jamstvima radi i njihovoj visini. Takva će praksa također uskoro morati prestati.

Rad na pretežno uslužnim djelatnostima, ali u doslovnom smislu riječi, što znači »direktno« usluživanje drugih fizičkih osoba (poput rada konobara, kuhara, prodavača u trgovinama, trgovaca, obrtnika itd.), ma koliko bio pošten i častan, očito ne stvara mnogo dodane vrijednosti. Isto vrijedi i za tzv. »blago procesuiranje sirovina«, tipično za našu drvenu industriju (proizvodnja parketa i građevne stolarije, a ne namještaja, posebno ne onog dizajniranog). Sve to znači i bitno skromniji standard.

Golema uloga trgovine u nacionalnoj ekonomiji za koju je, kako se sjećaju starije generacije, još Marx ustanovio da ne stvara vrijednost već samo troši i raspodjeljuje onu koju su stvorili drugi, također uzima svoj danak osiromašujući stanovništvo.

Riječju, uz navedena »standardna« negativna demografska kretanja koja dijeli s daleko razvijenijim zemljama OECD-a, Hrvatska ima još i dodatna: neprekidna otpuštanja kroz strana preuzimanja ili stečajeve još preostalih »socijalističkih mastodonata«, neadekvatni sistem obrazovanja, banke u stranom vlasništvu koje žive od trgovanja vladinim papirima i kreditiranja stanovništva i, najvažnije od svega, vrlo slabu proizvodnu bazu. Sve te činjenice treba promatrati u perspektivi još dviju: ona još nije uspjela izgraditi ni politički, a

niti gospodarski sustav analogan sustavima liberalnih demokracija Zapada.

Iz tih razloga, reforma njenih javnih financija morat će biti kudikamo radikalnija nego što to danas bilo tko može pretpostaviti.

Summary

Negative demographic shifts – a dramatic increase in life expectancy, a low birth rate and high debt levels - will all combine to put the sustainability of the public finances of the 14 East European countries with the lowest population growth in the world under severe strain as they are unlikely to curb their ever greater borrowing to fund age and unemployment-related expenditure.

Croatia, the author contends, does have a big additional problem: owing to its isolation from the world's business trends in the past 15 years – ranging from a near-wholesale exodus of manufacturing jobs from the west to the lower-paid east to reverse colonialism now much glorified in Asia – it has all but lost its manufacturing base, the basic prerequisite for acceptable economic growth.

Key words: sustainability of the public finances, life expectancy, low birth rate, high debt levels, narrow manufacturing base

Literatura:

Hernando de Soto: *The Mystery of Capital: Why Capitalism Succeeds in the West and Fails Everywhere Else*; Basic Books, New York 2000.

George Soros: *The Crisis of Global Capitalism (Open Society Endangered)*; Public Affairs, New York 1998.

Meet the neighbours – A survey of the EU eastern borders, The Economist, 25. lipanj 2005.

In the nick of time – A special report on EU enlargement, The Economist, 31. svibanj 2008.

Pocket World in Figures, The Economist, 2008 Edition